

Զ Վ Ա Ր Թ Ն Ո Ց Ի Շ Ո Ւ Ր Զ Ը*

(Հայ արվեստի պատմության հարցերից)

1) Հին վաղարշավապատի ՇինանոցԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ուշին հանգույցը, որ կարևոր է լուծել, այն է, թե ինչու Զվարթնոցի համար հենց այն առապարն է ընտրված, որ անմշակ էր և անմարդաբանակ:

Այս հարցին հեշտ կլինեն պատասխանել, եթե մենք ունենայինք Վաղարշապատի տեղագրական-հնագիտական մանրամասն նկարագրությունը, որ դժբախտաբար մինչև այժմ չունենք: Վաղարշապատը, որ ունեցել է և ունի տեղացի մտավորականություն, տեղագրական-հնագիտական ու ազգագրական տեսակետից չի տվել այս կարգի նույնիսկ 1/10 գրականություն այնքանի, ինչ որ տվել է Աշտարակը համեմատաբար Պողոսյանի: Սրա հետևանքով, ամոթ է ասել, մինչև օրս միակ աղբյուր մնում են Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբու»-ը, Շահաթունյանի երկհատորն ու Ալիշանի «Այրարատ»-ը:

Որ Վաղարշապատը կամ Նոր քաղաքն էլ միաժամանակ հանդերձ իրենց նախկին տեղում են,— այս մասին ոչ մի կասկած չի եղել չի կարող: Ինչպես հազարամյակ ու դարեր առաջ, այնպես և հիմա, Գալանեի վանքը կարելի էր գնալ ձի քաղաքին ընդ դուռն հարատու ընդ կողմն պողոտային, որ հանէր ի Մեծամորի կամուրջն¹: Այս պողոտան այժմյան Վաղարշապատ—Բգրի խճուղին է, որ անցնում է Սև ջրի կամուրջով և հնում հա-

վանորեն սկսվում էր Գալանեի վանքի մոտերքից: Ինչպես առաջ, այնպես և այժմ Հռիփսիմեի վանքը գտնվում էր «Ի հիւսիսոյ յարևելից կռաէ... քաղաքին»²: «Ի սարաւանդակ ի բարձրաւանդակ յառաջին տեղի մի մօտ ի բուն պողոտայն, որ երթայր յԱրտաշատ քաղաք»³: Այս բուն պողոտան էլ այն ճանապարհն է, որ Հռիփսիմեի մոտերքում երկճղվելով տանում է Նրեան ու Արտաշատ:

Սակայն մի բան, որ մտահան է արվում, այն է, որ հիմակվա Վաղարշապատը բավական առաջ է խաղացել դեպի հյուսիս-արևելք՝ բոլորովին մոտենալով Հռիփսիմեին, այնինչ հնում այս վանքը հեռու էր ճարտար մի ի քաղաքէն ի կողմն մի հիւսիսոյ, ի տեղի մի յարևելս կոչս⁴: Վաղարշապատի այս դեպի Հռիփսիմե առաջխաղացման հիմքը դրված է ԺԸ դարում Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով: Այս մասին «Ջամբու»-ի մեջ կարդում ենք. «Ի շինելն զպարիսպ սրբոյ Աթոռոյս՝ զմերձ գեօղս մեր, որ կից և անմիջոց վայրօք և խառն ի խուռն շինուածովք շրջափակեալ էր զՍուրբ Աթոռովս քակեալ հեռացոյց (Սիմեոն—Թ. Ա.) ի պարսպէս և յԱթոռոյս և իւրով արդեամբք վերստին շինեաց զտունսն և զեկեղեցին ի հիւսիսակողմն միաժողով և բնակակից իրերաց»⁵:

Վաղարշապատի Ս. Աստուածածին եկեղեցու արձանագրությունը տալիս է գյուղը տեղից խաղացնելու թվականն էլ. «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս, և հեռացաւ գեօղն յԱթոռոյն ի շինել պարսպի արդեամբք և հրամանաւ

* Զեկուցված է ՀՍԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի գրական-գեղարվեստական բաժնում 1928 թվականի մարտի 4-ին:

¹ Ազգաբնգեղեայ «Պատմութիւն հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց. Տփղիս, 1909 թ., § 206, էջ 111, § 759, էջ 394:

² Նույն տեղում, § 150, էջ 85, § 759, էջ 394, § 766, էջ 398:

³ Նույն տեղում, § 192, էջ 104:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Ջամբու», Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 36—37: Ալիշան, «Այրարատ», էջ 203—204:

Տեառն Սիմէոնի Սրբազան Կաթողիկոսի Երեւանցւոյ... Ի ՌՄԺՁ» (1777 թ.)⁶:

Մինչդեռ հիմա էջմիածինը գտնվում է Վաղարշապատի հարավային կողմում, և վանքից հարավ բնակություն կիս, 1777 թվականից առաջ Վաղարշապատը շրջապատում էր էջմիածնի վանքը շուրջ կողմից: Աշխարհականների տներն ու թաղերը կային ոչ միայն հյուսիսում, այլև հարավում, այժմյան Ղազարապատի մոտերքում, արևելքում (հիմակվա տպարանի ու Ճեմարանի տեղը) և արևմուտքում (այժմյան նոր Վեհարանի շրջափակայքում): Եստ հավանական է, որ այսպես էր նաև հնում, և այս հաստատվում է Ագաթանգեղոսով, ըստ որի էջմիածինը շինվում է «ի մէջ քաղաքիս, մօտ յապարանսն արքունիս»⁷: Հասկանալի է, որ մայրաքաղաք Վաղարշապատը շատ ավելի ընդարձակ տարածություն կընդգրկեր էջմիածնի ու արքունի ապարանքի շուրջը, քան կարող էր ընդգրկել ԺԸ դարում մի սովորական գյուղ դարձած Վաղարշապատը: Հին մայրաքաղաքի ընդարձակության մասին մի մոտավոր գաղափար է տալիս այն պարիսպը հունական արձանագրությամբ, որ լույս է եկել պատահական դեպքով 1862 թվականին Վաղարշապատ հին մայրաքաղաքի արևելյան պարսպի փլուզումներից, այժմյան Ճեմարանի ննջարանի ամայի բակի արևելյան պատի մոտ, որի կողքից անցնում է Իգդիր տանող խճուղին⁸: Արել եպիսկոպոս Մխիթարյանցն այդ տեղը որոշում է գրելով. «անդր քան դաժմեհան կայատեղիս գիւղացոց... Ի հիմն պարսպին թաղելոյ ընդ հողով»⁹ և այլն:

1842 թվականին Եազիսաթունյանն այսպես էր նկարագրում այս պարիսպը.

«Փոքր ինչ նշմարին հիմունք պարսպի նորա յարեկեան կողմն Կարնդիկէ Տաճարին Սրբոյ հեռու այժմեան արտաքին պարսպէ իբրև ըմբաձիգ մի հրացանից, որոյ և երկայնությունն ի հիսիսոյց ի հարաւ դտանի իբրև եօթն հարիւր յիսուն քայլ և ի միջին տեղւոյ երկայնութեանն ունի և զնշան տեղւոյ դրանն արեւելեան, զոր «Արեգ դուն» անուանէին, և հարաւային ծայր հիմանս այսորիկ հայի ուղղակի ընդ մէջ մեծի Կաթողիկէին և մենաստանին Գայիանեայ կուսի, որով պարիսպն անուն ի մէջ իւր գտեղին

⁶ «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Գ, «Սիմէոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը», Ա. հատոր, Թիֆլիս, 1894 թ., Գլուխ Բաճանակ Աղանցացի առաջարանը, էջ 28: Ալիշան, «Այրարատ», էջ 209:

⁷ Ագաթանգեղոս, § 736, էջ 384, § 770, էջ 400:

⁸ Բարսեղիմեոս եպիսկ. Փնորգյան (ձաղուրյան). «Վաղարշապատը և էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղում են», Մոսկվա, 1905 թ., էջ 7—8:

⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

դարձարանի թղթաշինությունն. իսկ հիսիսային ծայրն առաջացեալ յարեմուտս ունի զհայեցուած իւր ի գիւղամէջ անդր. ուստի այս ձև հիմանց պարսպին կացուցանելն՝ ցուցանէ վերըն շինեալն ի Վաղարշակայ երկար քառանկունի յարեկից յարեմուտս»¹⁰:

Այսպիսով Հին Վաղարշապատի արևելյան պարսպի տեղը որոշվում է: Մայրաքաղաքի հարավային սահմանն էլ անցնում էր այժմյան Գայանի վանքի հյուսիսային կողմից, որտեղ էր «պարկէն փոս»-ը, «որ շուրջ գայր զքաղաքան»¹¹: Այս փոսն անկասկած պարսպի մոտ փորված խրամատն էր, որ շուրջ կողմից պատում էր մայրաքաղաքի սահմանները: Հիմք ունենալով մայրաքաղաքի կենտրոնը՝ հիմակվա էջմիածնի վանքը, շարունակելով արևելյան ու հարավային պատերը և սրանց հեռավորության չափով զուգահեռականներ անցկացնելով արևմտյան ու հյուսիսային կողմերում՝ մեծք կունենանք Վաղարշապատի կամ նոր քաղաքի շինանոցային սահմանները: Հակառակ հիմակվա Վաղարշապատի դեպի հյուսիս-արևելք ընդարձակվելու միտումին՝ հին Վաղարշապատը պետք է ավելի դեպի հարավ-արևմուտք առաջ խաղալու հակում ունենար՝ ձգտելով տարածվելու «զքասաղ գետով», որ նրա տեղադրության վարկերակն էր նաև հնում:

2) ԱՌԱՊԱՐԻ ԲԵՐԳԱՔԱՂԱՔԸ

Զվարթնոցը շինվել է Հին Վաղարշապատից մոտ 4 վերստ հեռու քարքարոտ, առապար տեղում: Սակայն հիմա դժվար է պրնդել, թե այս եկեղեցին կառուցվել է սոսկական, հում վայրում, որտեղ ավելի վաղ ժամանակներում չեն եղել մարդկային ձեռակերտներ: Ընդհակառակը, հեռոջհեռ կուտակվող փաստերը բացահայտ ապացուցում են, որ Զվարթնոցի առապարը, որ տարածվում է մինչև Օշական, հնադարյան խոշոր շինանոց է կրել իր գահավանդների վրա ու մոտերքում:

¹⁰ Հովհաննես եպիսկ. Եանիսարունյան, «Ստորագրություն էջմիածնի», հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1842 թ., էջ 79—80: Հմմտ. Արել աբեղիսկոպոս, «Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանեայց», Վաղարշապատ, 1874 թ., էջ 53—64, որտեղ այն կարծիքն է հայտնվում, թե Վաղարշապատը եռանկյունի էր և տարածված մինչև Քասաղ և Մեծամոր (Ան չոր):

¹¹ Ագաթանգեղոս, § 206, էջ 111: Հրատարակիչները—Տեր-Մկրտչյան Գալուստ և Ստ. Կանայան—գրում են փոքրատու, իսկ Ալիշան («Այրարատ», էջ 207, Արել եպիսկ. (էջ 61) և այլն, «պարկէն փոս» համարել են հատուկ անուն, այնինչ այս հասարակ անուն է հայտնի գեոհն Հայկազյան բուսագրին, (հատ. Բ, էջ 637), որը բացի Ագաթանգեղոսի հետևյալ հատվածից, բերում է 2 վկայություն էլ Ղևոնդ պատմագիր:

Առաջին անգամ խաչիկ վարդապետն է հաղորդել, թե «Հռիփսիմի վանքից մինչև Աթաբեկյանի կալվածի (Ներսեսապատ գյուղ—Թ. Ա.) հարավ-արևելքից հյուսիս ընկնող կիսաբլուրակ բլուրների շարքը հին քաղաքի պարսպաբլուրներ են ներկայացնում»¹²։ 1904 թվականի նոյեմբերին Ողիշե վարդապետ Մուրադյանն ու Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը Ձվարթնոցի շրջակայքում «նրա արևելահարավային կողմերում», «ընդարձակ բլուրների շարքերում» գտնում են «ամենագանազան կետերում խիստ հաստ պարսպի հետքեր, երբեմն մինչև երկու կես արշին հաստությամբ»։ «Այլևս կասկած չիկնի չէր կարող,— գրել է Տեր-Մովսիսյանը,— որ մեր առաջ ընկած են մի մեծ հին քաղաքի ավերակներ, և որ խաչիկ վարդապետը արդար է եղել՝ հայտնելով, որ այդտեղ ավերակ քաղաք է գտել»¹³։ Բարթողիմեոս եպիսկոպոս Ճուղուրյանը 1910 թվականին գրում է, թե «Ձվարթնոցին կից արևմտյան կողմում բացված շենքերի հիմքերը դրված են ավելի հնագույն շենքերի այրվածքների վրա։ Անհայտ ժամանակից մնացած սյուների երեք հատ ներքնախարիսխները, որոնց վրա նկատելի են հրդեհվածքի նշաններ, ոչ մի առնչություն չունեն Ձվարթնոցի շենքերի հետ... և որոնք մեկ-մեկու կողքի կյամբ դրված և ծածկված էին բացված շենքերից մեկի ոչ գոնե մեջը, այլ հատակի տակ, գետնի միջոցով»¹⁴։ «Որ այդ տեղում,— գրել է իր մի այլ գրքում Ճուղուրյանը,— Ձվարթնոց կամ Առապարի Ս. Գրիգորի եկեղեցու տեղում առաջ քան Ներսես Շինողն և նույնիսկ Տրդատ և Լուսավորիչ եղել է տրեք հին հաստատություն, շատերս ենթադրել և միմյանց հետ դրուցել ենք, ինչպես ես և պ. Կ. Հ. Բասմաջյանը... իսկ պ. Հերմեսը «Նոր-Դարում» (1900 թ. № 203 և 208) հայտարարեց ալդպիսի ենթադրություն»¹⁵։ Եթե վերոգրյալի վրա ավելացնենք նույն միջավայրում գոյությունը կուրգանների, որոնց պեղման անհաջող փորձ էլ է կատարված եղել¹⁶, այլև

¹² Մեսրոպ վարդապետ (Տեր-Մովսիսյան) «Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիները», էջ 13 կամ «Աղագրական հանդես», Թիֆլիս, 1907 թ., գիրք XV, էջ 97)։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Բարթողիմեոս եպիսկ. Վարդյան (Ճուղուրյան), «Գրախոսություն գրական, բանասիրական, Աղեքսանդրոսի, 1910 թ., էջ 18։

¹⁵ Բարթողիմեոս եպիսկ. Վարդյան (Ճուղուրյան), «Ներքնաքին խորհրդանշով պետք է հասկանալ», Բ հատ., Թիֆլիս, 1902 թ., էջ 172։

¹⁶ Մեսրոպ վարդապետ, «Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիները», Վաղարշապատ, էջ 14, կամ «Աղագրական հանդես», 1907 թ., գիրք XV, էջ 98։

Արգիշտիի որդի Ռուսայի (է դար մ. թ. ա.) սեպածե արձանագրության գտնվելը Ձվարթնոցի ավերակներում հաստատում են, որ Առապարը (այն շրջանակով վերցրած) հնագույն մշակույթի մի կենտրոն է եղել և ոչ թե հնուց ի վեր ամայի վայր։

Առապարը հնագույն շատ ավելի քարքարոտ պետք է եղած լինի, քան այժմ։ Ով երբեք է կարդացել է հին ավերակների նկարագրություն և տեսել նրանց արդի վիճակը, նա հեշտությամբ նկատած կլինի, թե ինչպես արագությամբ փոխվում է տեղի տեսարանը նույնիսկ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում։ Այն վայրը, որտեղ մի ժամանակ կային պարիսպներ ու աշտարակներ, վաղը կալուղ է դառնալ նույնիսկ արտավար։ Գյուղի միջև ընկած ավերակներն ու քարքարոտները, ծառայելով իբրև շինանյութի հանքավայր, դանդաղ կամ շտապ զրկվում են իրենց նախկին քարքարոտ տեսքից։ Իսկ այնպիսի մի վայր, ինչպիսին Առապարն է, որ մոտ 3000 տարի շինանոց է եղել կամ ընկած մնացել է ոտի տակ, է՛լ ավելի արագությամբ պետք է սպառած լինի իր վիճակն հարուստությամբ։

Կատարելապես քարքարոտ առապարի գոյությունը միշտ հնարավոր է դարձնել հնագրական քարաբերքերի շինություններ։ Մինչ-հայկական բոլոր բերքերը շինված են քարքարոտ առապարներում կամ ժայռոտ քարաքեթերի վրա։ Ձվարթնոցի (կրկնում ենք, ընդարձակ շրջանակով վերցրած) առապարն էլ, շատ հավանական է, հնագույն եղել է մինչ-հայկական բերք, ապա և բերդադաշտ, որը թերևս հետագայում էլ բնակիչի է եղել՝ ենթարկվելով տարբեր շրջանների մշակույթների ազդեցության։ Այս բերդը եղել է մեկը մինչ-հայկական աթա կենտրոններից, որոնք մի թեով հարևան են եղել հնագույն Երիսին—Երևանին, իսկ մյուս կողմից՝ Արգիշտիների Արամվրին։ Ձվարթնոցի շրջակայքում մինչ-հայկական մի խոշոր շինանոցի գոյությունը հնարավոր է դարձնում այն միտքը, թե Արգիշտիի որդի Ռուսայի սեպագիրը բերված է ոչ թե ուրիշ վայրերից, այլ տնկված է եղել եթե ոչ հենց Ձվարթնոցի տեղում, գոնե Ձվարթնոցի ընդարձակ Առապարում¹⁷։

Ավելորդ վեճերից ու հնարավոր թյուրիմացություններից խուսափելու համար, մենք

¹⁷ «Անկարծիք եմ (արձանագրությամբ)։ Թ. Ա.) այստեղ է բերված ուրարտեան որևէ շինությունից»։ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյան, «Աղագրական հանդես», 1907 թ., գիրք XV, էջ 123)։ «Ոչ մի հիմք չկա կարծելու, թե այդ արձանագրությունը ուրիշ տեղից բերված լինի այնտեղ», (Բարթողիմեոս եպիսկ. Ճուղուրյան, «Գրախոսություն», էջ 18)։

հնադարյան այս շինանոցը կանվանենք Առապարի բերդաքաղաք։ Վերջինս կենտրոնն էր մի երկրի, անշուշտ փոքրիկ երկրի, ավելի ճիշտ մի գավառի, որ սեպագիր արձանագրության մեջ հիշված է հականե հանվանե. այս երկրի անունը կամանն ու Գալենիշէկը կարդացել են Կուարլիենի, Սանտալճյանը՝ Քուրիդա ու Բասմաշյանը՝ Կուտուրլի¹⁸։ Ալիշանը, խոսելով Զվարթնոցի առապարի մասին, գրել է, թե «այժմ մերձաւոր սահմանն Բաւթարաձոր կոչեն»¹⁹։ Այս տեղանվան միջից ձոր բառը հանելով կամա Քավթաւ կամ թե Քավթաւա, որ աղոտ հիշեցնում է Կուար—Քուրիդա—Կուտուր մասը սեպագրի տեղանվան։

Սեպագիրը վերծանողներն ընդհանուր առմամբ համերաշխ են այն կետում, որ հաղթական Ռուսան ջուր է հանել Իլդարու կամ Իլդարուն գետից դեպի առապարները և այդինքն տնկել (ըստ կեմանի՝ Իլդարու, ըստ Բասմաշյանի՝ Իլդարուն)։ Այս գետը կարող է լինել կամ Քասաղը կամ Հրազդանը։ Մեզ հավանական է թվում, որ այս գետը Քասաղն է։ Ոմանց, օրինակ Ս. Շահազիզի, հայտնած կարծիքը, թե Իլդարուն Հրազդանն է, և Ռուսայի ջրանցքը՝ Հրազդանից հանած դեպի Վաղարշապատի հանդերը հոսող Դալմա մեծակերտ առուն, հերքվում է «Ջամբու»-ով, ըստ որի այս «Դալմա» (ծակովի) առուն, որ տարբեր է բուն Դալմա առվից, ժէ դարում հանել են Սրեանցի Պուրծ-Ալի բեկ տաճիկը, որը «ծակեալ զլեւուն ջուր հանե և ընդ յատակաւ երկրի բերէ» («Ջամբու», էջ 200) ու նահապետ կաթողիկոս Ուսհայեցին, որը տաճկի գործը շարունակելով, «ծակեաց զլեւուն ձորակին, ուր ընթանայ գետն Հրազդան և ջաղխելով զվէմս բանալով զխորափոր առուս մեծաւ աշխատութեամբ և անհամար դրամածախսութեամբ եբեր ջուր ի գետոյն Հրազդանի, ի գեղս մեր (Վաղարշապատ) ի յօգուտ այգեստանացն» («Ջամբու», էջ 26 ու 201)։ Հայ պատմագիրներն էլ հայտնում են նույնը նաև Ներսես Շիրոզի համար, թե «ած ջուր և եբեր զգետոյն և արկ ի գործ դամենայն վայրսն առապար, տնկեաց այգիս և ծառաստանս»²⁰, կամ թե «ածիալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ դամենայն աւազախիտ առապար դաշտավայրն ի գործ արկանէր,

տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց»²¹, Հայտնի է, որ մեր օրերում էլ եւրոպական ժողովրդի հին ջրանցքի հոնով («Հունից—Թ. Ա.» Քասաղի Շահարիս առվով, ջուր է տարել դեպի ավերակները և ջուրը բուր տնկել է այգի և ծառեր»²²։

Այս իրողությունները, որոնցից իմանում ենք, թե միևնույն վայրը ոտոզելու համար երեք անգամ փորձեր են կատարվել,— առաջինը մ. թ. ա. է դարում, երկրորդը՝ մ. թ. է դարում և երրորդը՝ Ի դարի սկզբներին, շատ հետաքրքրական փաստեր են Հայաստանի ոռոգման պատմության համար։

Առապարի հնագիտական միջավայրի ու սրա հետ շաղկապվող ոռոգման պատմությունը մեզ հնարավորություն է տալիս նորանոր հիմունքներ մատնանշելու այն մասին, թե ինչու Զվարթնոցը շինվել է հատկապես Առապարում։

3) ԱՌԱՊԱՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներսեսի ժամանակակից պատմիչը՝ Սեբեոսը մի քիչ այլ ձևով է նկարագրում Առապարում կատարված շինարարությունը, քան մեզ պատկերացնում են։ Տպավորություն այն է, որ իբրև թե Ներսեսը Վաղարշապատի եկեղեցիներին ի հակադրություն ծրագրել և շինել է Զվարթնոցը և սրա կողքին էլ իր բնակարանը—Կաթողիկոսարանը։ Հերակլի պատմության հեղինակը միանգամայն հակառակն է ասում։

«Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի... Շինեաց առն և եկեղեցի մի յանուն երկնատըր Զուարթնոցն»²³։ Ներսեսի ժամանակ Կաթողիկոսարանը Դմիտրոս աստանում էր. այնտեղից Վաղարշապատի եկեղեցիները գնալ-գալը կարճ միջոցի բան չէր. կաթողիկոսն ուղղում էր մերձ լինել հիշյալ ուխտավայրերին, և այս պատճառով կամենում է բնակարան ունենալ մոտիկ։ Էջմիածնի վանքը, որ այդ տարիներում աթոռանիստ չէր, կարող էր բնակարանային հարմարություններ չունենալ կաթողիկոսի և շքախմբի համար։ Այստեղից էլ առաջ է դալիս առապարում բնակություն շինելու մտադրությունը։ Մի անգամ, որ կառուցվել էր կաթողիկոսի «բնակարան», արգելք չկար և նպատակահարմար կարող էր համարվել շինելու «առնդ և եկեղեցի մի»։ Գլխավոր վանքը կառուցված էր Միածնի անունով՝ մյուս-

¹⁸ Մեսրոպ վարդապետ, «Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիները», Վաղարշապատ, էջ 40—43, «Ազգագրական հանդես», 1907 թ., գիրք XV, էջ 124—125։

¹⁹ Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890 թ., էջ 245։

²⁰ Սեբեոս, Բ լգ, էջ 192։

²¹ Դրասխանակերտցի, էջ 88։

²² «Ազգագրական հանդես», 1907 թ., գիրք XV, էջ 116։ Հմմտ, ձուլուրյան, «Նորենացի երեկոցայով», Բ, էջ 84—85, և ձուլուրյան, «Գրախոսություն», էջ 32։

²³ Սեբեոս, Բ լգ, էջ 192։

ները՝ կույսերի: Ի՞նչ նշանավոր գործող անձինք կամ անձ էր մնացել առանց իր անկեղծեցիկ ունենալու հայկական քրիստոնեության այդ ծննդավայրում: «Բազմութիւն երկնաւոր զօրացն, զուարթնացն, որոց երեւալ էին ի տեսիլս Սրբոյն Գրիգորի»: (Միջանկյալ ասենք՝ Սեբեոսի այս վկայությունը մի հաստատ ապացույց է, որ դառնում ենք Աղաթանգեղոսի այժմյան բնագրում, ընդհանուր գծերով արդեն կար է դարձում): Իսկ երբ որոշվում է շինել եկեղեցի, ապա այն կարող էր կառուցվել «բարձր շինուածովք և շքնաղ զարմանալիօք, արժանի աստուածային պատուին, որում նուիրեացն»: Մի խոսքով՝ էջմիածինը նվաստացնելու կամ Հակա-էջմիածին շինելու միտումը, որ վերագրվում է Ներսեսին, հիմք չի կարող գտնել Սեբեոսի տողերում: Ընդհակառակն, էջմիածնասիրության ծնունդ է Զվարթնոցը: Հասկանալի է, թե միանգամայն այլ հարց է, թե այս էջմիածնասիրությունը հայափառ թե հունափառ բնույթ ունեւր կամ ունեցավ:

Բայց ինչո՞ւ անպայման Առապարն ընտրվեց Կաթողիկոսարան և հետո էլ՝ Զվարթնոցը շինելու համար:

Չի կարելի ժխտել, որ այս հարցում դեր է խաղացել այն ավանդությունը, թե այստեղ, «որ վերայ ձանապարհին... ասեն ընդ առաջ եղև թագավոր Տրդատ Սրբոյն Գրիգորի»²⁴: Շատ կարելի է, որ այս կետում Ներսեսը հետևել է շատ տեղ կիրառվող այն սովորության, երբ մեծամեծները հարմար բնակարաններ են շինում խոշոր կենտրոններից քիչ հեռու վայրերում, որտեղ որոշ մենության հով է փչում: Սակայն կոն հանդամանքներ էլ, որոնք պակաս վճարական նշանակություն չունեն: Մեր կարծիքով, սրանցից նշելի են հետևյալ չորսը.

1) Զվարթնոցի շուրջը եղած շենքերն ու այգիները շրջապատված են եղել «բարձր պարսպաւ»²⁵ և ամբողջ շենքը նման է եղել մի բերդի. այս են ապացուցանում Դրասխանակերտցու խոսքերը, թե «շուրջանակի պատուար պարսպաւ փակեալ ամրացուցանէր»²⁶: Ժամանակի վտանգալից պայմաններում այսպիսի մի կերտվածքի համար անհրաժեշտ էր ռազմագիտական տեսակետից քիչ թե շատ բնական հարմարություններ ունեցող վայր: Լեռնոտ տեղերի համեմատությամբ Զվարթնոցի Առապարը մի խղճալի բան է այս կողմից: Բայց անպաշտպան տափարակի համեմատությամբ նրա դիրքն առավել է, մասնավորապես, եթե նկատի ունենանք, որ է

դարում, այն էլ Զվարթնոցը շինելուց առաջ, այն տեղն անկասկած ավելի քարքարոտ է եղել՝ հանդիսանալով առապար, բառի իսկական առումով:

2) Ներսեսն այնտեղ շինել է բնակարան իր ու շքախմբի, այլև անշուշտ իրենց ու եկեղեցու սպասավորների համար. մինչև այժմ երևան են հանված 30-ից ավելի դահլիճներ և սենյակներ²⁷: Կից կառուցված է եղել վիթխարի եկեղեցի: Առաջինը նաև, որ Զվարթնոցն ունեցել է հաստաբետ պարիսպներ, ինչպես մի ամբողջություն: Այս բոլորը շինելու համար խիստ մեծ քանակությամբ քարանյութ է հարկավոր: Վաղարշապատի մոտ վայրերում Առապարն է այն միակ տեղը, որ կարող էր հեշտությամբ մատակարարել պահանջվող քարանյութը: Առապարն ավելի կարող էր ուշադրություն հրավիրել իր կողմը, եթե Ներսեսի ժամանակ որոշ չափով կանգուն կամ նկատելի էին Առապարի հին բերդաքաղաքի պարիսպներն ու այլ ավերակներ:

3) Ոչ միայն առապարում ապրելու, այլև այնտեղ շենք շինելու համար անհրաժեշտ էր, որ ջուր հասցվեր այն բլուրները: Հայտնի է, և տեսանք, որ խաչիկ վարդապետը ջուր է տարել Զվարթնոց «հին ջրանցքի հունն», օգտագործելով: Շատ կարելի է, որ Ներսես Միշոռի ժամանակ նույնպես նկատելի էր այդ վելի հին ջրանցքի հունը, այն ջրանցքի, որ անց էր կացրել Արգիշտիի որդի Սարգուրը, և Ներսեսն էլ իր հերթին օգտագործել էր այն: Եթե այդպես չլինի, էլ, հին ժամանակվա ջրային ճարտարապետների համար դժվար էր գտնել, որ հենց Առապարն է այն տեղը, որ կարող է ուղղվել Քասաղի (Իլդարունի—Իլիարդ-ունի—Նդիարդ—Նդիվարդ?) ջրով:

4) Վերջապես, կաթողիկոսարանն իշխանահատ Դվին ուստանում էր: Զվարթնոցում ապրողն ստիպված էր հաճախակի գնալ ու գալ և կամ հարաբերություններ ունենալ Դվինի հետ: Առապարի առավելությունն նաև այն էր, որ այս վայրն ավելի մոտ էր Դվինին, գտնվում էր հենց պողոտայի վրա: Շատ հավանական է, որ ինչպես այժմ, այնպես և է դարձում Առապարով էր անցնում նաև այն ճանապարհը, որ Վաղարշապատից տանում էր Նրեան²⁸:

Սրանք են այն առարկայական իրողությունները, որոնց պատճառով Առապարն է ընտրվել իրրև Ներսես Գ-ի շինարարության վայր:

²⁷ «Տեղեկագիր», Բ, էջ 204:

²⁸ Հմմտ. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901 թ., էջ 151:

²⁴ Սեբեոս, Բ, լղ. էջ 192:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Դրասխանակերտցի, էջ 88: